

УДК 39:004.775]:316.728:355.01(477:470)“20”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.055>

ЛИТВИНЧУК НАТАЛІЯ

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0691-9662>

LYTVYNCHUK NATALIA

a Ph. D. in History, a research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0691-9662>

Бібліографічний опис:

Литвинчук, Н. (2024) Етнографія на відстані: новий підхід до вивчення особливостей життєдіяльності та аграрних практик міського населення в умовах війни. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 55–59.

Lytvynchuk, N. (2024) Ethnography at a Distance: A New Approach to Researching the Lifestyles and Agricultural Practices of Urban Population During the War. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 55–59.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**ЕТНОГРАФІЯ НА ВІДСТАНІ: НОВИЙ ПІДХІД
ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
ТА АГРАРНИХ ПРАКТИК МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
В УМОВАХ ВІЙНИ**

Анотація / Abstract

У статті описано досвід використання методу віддаленої етнографії для дослідження реалій воєнного повсякдення, зокрема, господарського життя й аграрних практик у малих містах українсько-російського порубіжжя, яке з початком повномасштабного вторгнення фактично стало прифронтовою зоною. Авторка детально окреслює особливості роботи в полі, що через бойові дії опинилося поза межами фізичної досяжності, відтворює механізм фіксації емпіричних матеріалів та долучення до спільнот і середовища їхньої життєдіяльності в умовах так званої просторової недоступності.

Звернення до відповідної методи зумовлене ситуативними обставинами – окупацією окремих територій, характером бойових дій, руйнуванням транспортної інфраструктури. Відповідно до актуалізованих завдань було розроблено стратегію та дослідницький інструментарій. Вироблений індивідуальний підхід вибору локацій для синхронного й асинхронного вивчення, а також респондентів для онлайн-комунікації ґрунтується передусім на солідному експедиційному запліччі. Опираючись водночас на представлені у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі приклади студіювання певних суспільних явищ на відстані, було визначено основні етапи науково-пошукової роботи, шляхи обсервовування територій, оптимальний час та способи документування усної історичних свідчень і візуальних матеріалів дистанційно.

Набутий досвід вивчення методом віддаленої етнографії особливостей побутування сільсько-господарських практик у просторі малого міста в часи лихоліття дає підстави вважати ефективним комбінування в процесі дослідження таких прийомів, як проведення за допомогою

телефонного зв'язку серії напівструктурованих індивідуальних і парних інтерв'ю, віртуальне спілкування з респондентами в режимі реального часу, обмін фото- та відеоповідомленнями, а також безперервний моніторинг медіаконтенту й соціальних мереж.

Ключові слова: віддалена етнографія, просторова недоступність, воєнне повсякдення, російсько-українська війна, українсько-російське пограниччя.

The experience of using the method of remote ethnography to study the realities of wartime everyday life, in particular economic life and agricultural practices in small towns on the Ukrainian-Russian border is described in the article. The territory has become in fact a frontline zone with the beginning of the full-scale invasion. The authoress details the specifics of working in the field beyond the physical reach because of the hostilities, and recreates the mechanism of recording empirical materials and joining communities and their environment in the conditions of so-called spatial inaccessibility.

The use of this method is caused by the situational circumstances, such as the occupation of some territories, the character of military operations, and the destruction of transport infrastructure. A strategy and research tools have been developed according to the actualized tasks. The individual approach to selecting locations for synchronous and asynchronous research, as well as respondents for online communication, is based primarily on solid expeditionary background. The main stages of research work, ways of observing territories, the optimal time and methods of documenting oral history and visual materials remotely have been identified relying at the same time on the examples of studying specific social phenomena at a distance presented in the national and foreign scientific literature.

The experience gained in studying the peculiarities of agricultural practices in a small town in times of hardship using the method of remote ethnography gives grounds to consider effective the combination of such techniques as conducting a series of semi-structured individual and paired interviews by telephone, virtual communication with respondents in real time, the exchange of photo and video messages, and continuous monitoring of media content and social networks.

Keywords: remote ethnography, spatial inaccessibility, military everyday life, Russian-Ukrainian war, Ukrainian-Russian borderland.

Вступ. До повномасштабної російсько-української війни у своїх дослідженнях етнологи, зокрема й авторка цієї статті, головню опиралися на емпіричні матеріали, зібрані в етнографічному полі традиційними методами. Як індивідуальна, так і колективна експедиційна наукова робота передбачала безпосереднє знайомство з місцевістю і її населенням та отримання фактичних даних (залежно від поставлених завдань) шляхом опитування респондентів, відвідування музеїв, закладів культури, освіти, культурно-мистецьких заходів, фіксації явищ матеріальної й духовної культури тощо.

Однак вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, яке для всіх без винятку стало глобальним потрясінням, змусило багатьох відмовитися від звичних практик і підходів, змінити стратегії та нагально переформатувати свою науково-пошукову діяльність. Зважаючи на те, що моїм дослідницьким простором на той момент було українсько-російське пограниччя, а саме малі міста Північно-Східної України, то відразу поставало запитання, на якому методологічному підґрунті працювати в цьому екстремальному полі, враховуючи, зокрема, що частина територій опинилися поза межами фізичної досяжності, а для повноцінного осмислення проблематики вкрай потрібними були «живі»

матеріали – усноісторичні оповіді, фото та відео. І коли отак стоїш фактично на краю дослідницького поля, не в силах змінити точку свого спостереження, але водночас розумієш, що доконче повинен збільшити видимий горизонт, щоб побачити не лише обшир навколо, то мусиш шукати інструменти й способи, які дозволять це зробити. Було очевидно, що дієвим механізмом в умовах так званої просторової недоступності може бути віддалена етнографія (remote ethnography). Цей метод як альтернатива класичному польовому ремеслу етнологів (чи антропологів) дозволяє в різні доступні способи не менш ефективно обсервувати території та долучатися до спільнот, які опинилися за межами прямої досяжності. Через різні ресурси синхронно й асинхронно вивчати локації, людей, їх поведінкові патерни, не перебуваючи фізично на місці дослідження.

Виклад основної частини. У науковій літературі (переважно зарубіжній) описано різні досвіди студіювання тих чи інших суспільних явищ без доступу до локацій [1–6]. З огляду на викладені факти, використання такого підходу передусім є безпеково виправданим. Слід зауважити, що вагомий внесок у розвиток віддаленої етнографії зроблено американськими антропологами. Зокрема, знаковою є робота

«Вивчення культури на відстані», опублікована 1953 року під редакцією Маргарет Мід та Роді Метро [4]. У ній представлено результати дистанційного вивчення суспільств, доступ до яких у період Другої світової війни був обмежений. Нині цим методом активно послуговуються дослідники за кордоном, які вивчають середовища, що є зоною конфліктів, стихійних лих, епідемій тощо. Дедалі частіше включають його у свій методологічний апарат і українські науковці. Приміром, під час пандемії COVID-19 антропологі й соціологи застосували віддалену етнографію для дослідження щоденних практики дітей в умовах карантину й вимушеного фізичного дистанціювання [1]. Серед вітчизняних етнологів цей метод одним з перших почав напрацьовувати С. Сіренко в процесі написання дисертаційної роботи, присвяченої комплексному аналізу рибальства як невід'ємної складової матеріальної культури українців [2]. Власне свої цифрові етнографічні дослідження він означає терміном «онлайн-експедиції» через подібність до прийомів збору даних офлайн традиційним способом безпосередньо в полі.

Особистий досвід дослідження воєнного повсякдення методом віддаленої етнографії – на Сумщині та Чернігівщині в 2022 році й на Миколаївщині в 2023 році – дає підстави вважати особливо ефективним комбінований підхід, а саме: проведення за допомогою телефонного зв'язку серії напівструктурованих індивідуальних і парних інтерв'ю, віртуальне спілкування з респондентами в режимі реального часу, обмін фото- та відеоповідомленнями, а також безперервний моніторинг медіа-контенту й соцмереж. Дійти такого висновку вдалося передусім на підставі результатів дослідження на відстані господарської життєдіяльності, шляхів самозабезпечення й стратегій виживання містян північно-східних областей України в перші місяці широкомасштабної війни. Незважаючи на те, що це був пілотний проект і фактично незапланована дистанційна етнографія в екстремальних умовах, мені цілком вдалося досягти поставленої мети. Важливо також зазначити, що на момент відкритого вторгнення російської армії локально я перебувала на території одного з регіонів, звідки мала б розпочати науково-пошукову роботу в контексті розробки теми господарської культури малих міст і практик забезпечення їхніх спільнот. Власне, це був Конотопський район Сумської області, куди ворожі війська зайшли вже в перший день і перебували там до початку квітня. Тож на початковому етапі своєрідним

полем дослідження став інтернет-простір. Зокрема, здійснювався постійний моніторинг віртуальних спільнот малих міст, громад і регіонів у соціальній мережі «Фейсбук», відслідковувалися дописи на офіційних сторінках мерів міст, голів обласних і районних військових адміністрацій, міських рад, громад тощо. Додатковим джерелом вивчення хронік війни і того, як драматичні зміни в цілому трансформували модель життєдіяльності й впливали на господарську поведінку стали різноманітні загальнонаціональні та локальні інформаційні ресурси, особливо, представлені в публічному просторі фото та відеосюжети. Потрібні дані можна було почерпнути також з оголошень, дописів, коментарів під ними тощо. На той момент віртуальне середовище, яке раніше головню використовувалося мною як додаткова платформа даних, стало чи не основним джерелом. Нові обставини змусили опанувати онлайн-інструменти, що дозволяють спостерігати за спільнотами віддалено, у різні способи накопичувати дані й формувати так званий цифровий архів.

Збирати й аналізувати вербальну, візуальну інформацію допомагав спільно пережитий з досліджуваною спільнотою досвід воєнного повсякдення. Моє перебування «там» і «тоді», фактично в тих самих умовах і в тому ж просторі одночасно в ролі дослідника й безпосереднього учасника подій, проживання з місцевим населенням реалій війни, безумовно, вплинуло на осмислення процесів і поведінкових моделей у різні моменти: перші дні вторгнення, період активних бойових дій, воєнної блокади, відразу після деокупації територій і в наступні місяці війни. Більше того, особистий бекграунд дозволив розробити оптимальну схему застосування методу віддаленої етнографії, ефективний інструментарій, ретельно спланувати географію дослідження, час опитування, обрати респондентів.

Через відсутність у дослідницькій практиці повноцінного досвіду застосування віддаленої етнографії на початковому етапі, безумовно, доводилося зважувати всі «за» і «проти». Попередній багаторічний досвід експедиційної роботи в цьому полі й здобуті раніше знання в процесі обстеження територій і студіювання господарсько-виробничої культури обраних для спеціального вивчення регіонів (а особливо Сумської області) давали чітке уявлення про життєдіяльність тамтешнього населення в мирний час. Визначення локацій власне для проведення дистанційного опитування респондентів зумовлювалося кількома чинниками. По-перше,

це мали бути географічно віддалені один від одного населені пункти й водночас розташовані на різній відстані від кордону. По-друге, важливо було обрати ті міста, довоєнне життя яких добре знайоме. Таким критеріям відповідали Кролевець і Охтирка, що розташовані на півночі та півдні Сумщини відповідно, та Бахмач на сході Чернігівщини. Варто зауважити, що попри, здавалося б, спільний досвід, кожен з населених пунктів по-своєму відчував російську агресію та проживав перші дні й місяці повномасштабної війни. Зі слів оповідачів, Кролевець ворожі війська фактично пройшли транзитом, тоді як Охтирка майже цілодобово піддавалася масованим бомбардуванням і артилерійським обстрілам, у Бахмачі окупанти перебували декілька днів.

Для дослідження в онлайн-режимі обрано ті домогосподарства, за якими була можливість спостерігати до війни, і респондентів, з котрими вже існував певний контакт. Налагодити комунікацію з дослідницькою метою з містянами вдалося через місяць після того, як обидва регіони майже одночасно деокупували. У кожному випадку відбувалося попереднє спілкування, домовленість про зустріч, ознайомлення потенційного оповідача з колом питань – це були переважно короткі зустрічі, які передували тривалим глибинним інтерв'ю, записаним у визначений інформатором час. У такий спосіб за допомогою телефонного зв'язку й диктофона вдалося зібрати унікальну джерельну базу зі свідчень мешканців Чернігівської і Сумської областей про індивідуальні стратегії продовольчої безпеки та досвід господарювання в реаліях війни. Власне, опитування за спеціально розробленим квестіонаром стало основним інструментом накопичення якісних даних. У процесі дослідження було зафіксовано особисті історії семи оповідачів із трьох міст, розташованих у різних точках обстеженої території у двох прикордонних регіонах. Варто зазначити, що хронологічні межі дослідження умисне є вузькими. Опитування всіх респондентів свідомо проводилося в доволі короткий інтервал (друга декада травня 2022 р.). Його вибір був зумовлений кількома чинниками, а передусім – закінченням весняних сільськогосподарських робіт.

Під час бесід респонденти здебільшого перебували у своїх домогосподарствах. Також мала місце відео-зустріч безпосередньо з місця господарювання, зокрема, респондент

вів огляд свого саду, що дозволило фактично спостерігати за простором у режимі реального часу й спільно перебувати в ньому разом з оповідачем. Така віртуальна присутність у досліджуваному ландшафті, по суті, є своєрідною експедицією в онлайн-режимі. Окрім того, обраний мною підхід передбачав спілкування з інформаторами через звичний для них додаток для дзвінків і повідомлень «Вайбер». Обмін сповіщеннями у вигляді фото, відео відбувався як безпосередньо після розмови, через день чи два, так і пізніше, уже за кілька місяців після інтерв'ю. Це були відеоогляди квітників з певними рефлексіями, фото квітів, перших врожаїв овочів і фруктів, пригощання ними знайомих тощо. Власне чати з інформаторами, що є зразком вербально-візуального спілкування, у майбутньому можуть стати цікавим джерелом для тих, хто вивчатиме методи проведення етнологічних досліджень у цей період, їх еволюцію.

Попри довіру до мене як дослідниці й досвід взаємодії з респондентами в минулому, я намагалася дотримуватися усталених правил роботи в полі й професійної етики. Зважаючи на те, що люди, з якими я спілкувалася, були знайомі, проблем із взаєморозумінням не виникало, це дало можливість оминати етап налагодження контакту й довіри. Важливо також підкреслити, що записуванню інтерв'ю не перешкоджали жодні технічні труднощі. Особлива увага приділялася емоційному стану співрозмовника, адже в кожного в запліччі були свої травми війни. З огляду на суспільну дискусію щодо того, чи на часі опитувати людей, що пережили цей специфічний (для багатьох перший) досвід, додатково довелося проаналізувати низку журналістських інтерв'ю на предмет того, які питання можуть бути вразливими, ознайомитися з думками психологів. Водночас особисті спостереження давали чітке розуміння, що люди, усупереч обставинам, відкриті до спілкування.

Висновки. Тож, апробувати метод віддаленої етнографії в українських реаліях воєнного часу видається цілком доцільною практикою. Оскільки через окупацію територій, активні бойові дії, логістичні обмеження тощо дослідники не завжди мають змогу працювати на місцях. Тим часом як збережені комунікаційні й інформаційні мережі відкривають широкі перспективи для документування, збирання усної історичних свідчень, візуальних матеріалів, фольклору та ін.

Джерела та література

1. Полек Т., Саніна Т., Соболев Ю. Вплив пандемії COVID-19 на щоденні практики дитинства. Київ, 2021. 79 с.
2. Сіренко С. В. Рибальство України другої половини XIX – початку XXI століття: знаряддя та способи лову, традиції, трансформації: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 (Етнологія) / Національна академія наук України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2015. 22 с.
3. Burrell J. «Through a Screen Darkly»: On Remote, Collaborative Fieldwork in the Digital Age. In Sanjek, Roger and Tratner Susan W. (Eds.). *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World*. Philadelphia ; Pennsylvania : University of Pennsylvania Press, 2016. P. 132–153. URL : <https://dokumen.pub/efieldnotes-the-makings-of-anthropology-in-the-digital-world-9780812247787.html>.
4. Mead M., Metraux R. (Eds.) *The Study of Culture at a Distance*. Chicago : The University of Chicago Press, 1953. 480 p.
5. Postill J. Remote Ethnography. Studying Culture from Afar. In Hjorth L., Horst H., Galloway A., and Bell G. (Eds.). *The Routledge Companion to Digital Ethnography*. New York ; London : Routledge Taylor & Francis Group, 2017. Pp. 61–60. URL : https://www.academia.edu/44417850/Remote_ethnography_studying_culture_from_afar.
6. Yavo-Ayalon, S., Gong, C., Yu, H., Mandel, I., Ju, W. Walkie-Talkie Maps – A Novel Method to Conduct and Visualize Remote Ethnography. *International Journal of Qualitative Methods*. 2022. Vol. 21. Pp. 1–11. DOI : <https://doi.org/10.1177/16094069221115519>.

References

1. POLEK, Tina, Tetiana SANINA and Yuliia SOBOL. *The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Daily Practices of Childhood*. Kyiv, 2021, 79 pp. [in Ukrainian].
2. SIRENKO, Serhii. *Fisheries of Ukraine in the Mid- to Late 19th – Early 21st Century: Tools and Methods of Fishing, Traditions, Transformations*: An author's abstract of Ph.D. thesis in History: speciality 07.00.05 (Ethnology) / National Academy of Sciences of Ukraine; M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Kyiv, 2015, 22 pp. [in Ukrainian].
3. BURRELL, Jenna. «Through a Screen Darkly»: On Remote, Collaborative Fieldwork in the Digital Age. In: Roger SANJEK and Susan W. TRATNER, eds. *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2016, pp. 132–153 [online]. Available from: <https://dokumen.pub/efieldnotes-the-makings-of-anthropology-in-the-digital-world-9780812247787.html> [in English].
4. MEAD, Margaret and Rhoda MÉTRAUX, eds. *The Study of Culture at a Distance*. Chicago: The University of Chicago Press, 1953, pp. 480 [in English].
5. POSTILL, John. Remote Ethnography. Studying Culture from Afar. In: Larissa HJORTH, Heather HORST, Anne GALLOWAY, and Genevieve BELL, eds. *The Routledge Companion to Digital Ethnography*. New York; London: Routledge Taylor & Francis Group, 2017, pp. 61–60 [online]. Available from: https://www.academia.edu/44417850/Remote_ethnography_studying_culture_from_afar [in English].
6. YAVO-AYALON, Sharon, Cheng GONG, Harrison YU, Ilan MANDEL, Wendy JU. Walkie-Talkie Maps – A Novel Method to Conduct and Visualize Remote Ethnography. *International Journal of Qualitative Methods*, 2022, vol. 21, pp. 1–11 [online]. DOI : <https://doi.org/10.1177/16094069221115519>. [in English].

Отримано / Received 17.09.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024